

Knapp Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*

Knapp Éva a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Régiségtárának a vezetője, fő kutatási területe a XVI–XVIII. századi irodalom-, művelődés-, könyv- és könyvtártörténet. Magyar, német és angol nyelven írt, részint önállóan, részint férjével, Tüskés Gáborral közösen írt monográfiái hazai és külföldi rangos kiadóknál láttak napvilágot. Irodalom- és művelődéstörténeti kutatásaiból a népi vallásosságról közösen összeállított német nyelvű tanulmánykötetük 1996-ban jelent meg a würzburgi egyetem kiadásában. Legújabb könyvük egy angol nyelven írt korszakmonográfiája, amely *Emblematics in Hungary* címen pár hónapja jelent meg a Max Niemeyer Verlagnál. Knapp Éva számos szövegkiadás szerkesztője, nemzetközi konferenciák rendszeres előadója. Az Universitas Kidó gondozásában már 2001-ben is megjelent egy monográfiája *Pietás és irodalom. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban* címen.

Az *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században* hazai viszonylatban először kísérel meg átfogó képet adni a reneszánsz és barokk irodalmi hagyomány egyik legnépszerűbb oktató-szimbolikus kifejezőformájáról. Magyarországon a II. világháború előtt az emblematikára történő viszonylag kevés utalás között megemlíthetjük Dézsi Lajos 1929-es tanulmányát Zsámboky János *Embléma-könyvének* és Shakespeare *Athéni Timonjának* kapcsolatáról, Marót Károly 1939-es *Amicitia*-tanulmányát, amelyet közvetlenül a háború után 1947-ben Klaniczay Tibor méltatott. A nyolcvanas és a kilencvenes években megjelentek a nemzetközi viszonylatban szerény hazai emblematika képviselőinek hasonló kiadásai, így Zsámboky 1564-es *Emblematája* 1982-ben; Lackner Kristóf 1617-es *Florilegusa* 1988-ban; illetve Hajnal Mátyás 1629-es ájtatatoskönyve 1992-ben. Néhány kollégámmal a nyolcvanas évek elején a szegedi (akkor még) József Attila Tudományegyetemen a reneszánsz és a barokk (főleg angol és olasz) irodalom értelmezéséhez kaptunk váratlan inspirációt a számunkra akkor feltároló emblematikában és ikonográfiában. Ekkor született meg például az „Ikonográfia és műértelmezés” című sorozat, amely azóta is folyamatosan megjelenik. A műértelmezés szempontjából az emblematika tanulmányozása számunkra nem öncélú, hanem a művekre és témákra vonatkoztatott kutatás volt, az emblémairódomalom szempontjából értelemszerűen szelektívek voltunk. Az esztétikai műértelmezés számára a kérdés az volt, hogy „rossz izlés vagy művészi érték” dokumentuma-e az embléma.

Amíg a hatvanas években két német kutató, Arthur Henkel és Albrecht Schöne 1967-es *Emblemata* című, mintegy négyezer emblémát tartalmazó kézikönyve indította el az emblémairódomalom kutatását, a nyolcvanas évek második felétől angolszász területen váratlanul hatalmas lendületet vett a nemzetközi emblémakutatás. A kanadai Peter Daly szervezőmunkássága következtében megkezdődött az európai embléma-hagyomány módszer-

res feltárása, angol fordítással és kritikai apparátussal ellátott újrakiadások, hasonmások jelentek meg nagy mennyiségben évről évre. Amerikában, Nagy-Britanniában, Belgiumban, Hollandiában, Németországban rendszeresen nemzetközi konferenciákat szerveztek, hírlevelet adtak ki, elindult a kutatás nemzetközi folyóirata, az *Emblematica*.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt az addig főleg barokk népi kegyességet kutató Tüskés Gábor és Knapp Éva helyesen felismerte azt, hogy a magyarországi emblematika szisztematikus feltárása nemcsak hazai, hanem nemzetközi szempontból is égetően szükséges feladat. A Szegeden 1993-ban rendezett „Iconography East and West” című nemzetközi konferencián „Towards a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition” címen tartottak előadást. E tíz évvel ezelőtt elvetett magból kisarjadt terebélyes fa egyik gyümölcsét a hazai, a másikat a nemzetközi kutatás kapta ajándékba 2003-ban.

Knapp Éva könyve eredetileg 1998-ban beadott és megvédett nagydoktori értekezés volt. Az Universitas Kiadó helyesen ismerte fel, hogy a maga nemében páratlan kutatást a nagyközönségnek is meg kell ismernie.

A könyv tíz fejezetet tartalmaz, mindegyik fejezet önálló tanulmányként is megállja a helyét. Az első fejezet a hazai és a nemzetközi kutatástörténetet foglalja össze. Knapp Éva rámutat, hogy az emblematikának a hatvanas-hetvenes években való felfedezése párhuzamosan haladt a retorikaelméletek feltárásával. Két irányban folytak a kutatások: részint az emblematika szerepét vizsgálták a barokk képiség értelmezésében, részint úgy vélték, hogy az emblematika önmagában is fontos tükrözője volt a történelmi és kulturális folyamatoknak. Hangsúlyozza, hogy az antikvitás recepciójának is jelentős szerepe volt a reneszánsz és humanizmus irodalmában.

A második fejezet az „Emblémaelméletek Európában” címet viseli. Az embléma műfaji meghatározási kísérleteit a szerző öt csoportba sorolja: 1. a poétikai, melynek kiindulópontja az epigrammatika („az embléma olyan lelemény, melyben a szavak megjelölik a dolgokat, s olyankor a dolgok is jelentenek valamit” – 32.); 2. a morfológiai, mely szerint az emblémát a hármas tagolás jellemzi: inscriptióból (lemma, motto), imagóból és explicatióból álló szerkezet (34.); 3. tartalmi, mely „úgy kapcsolja össze a világ dolgait és a szavakat, hogy behatolnak azok titkába, elrejtett »lelkük«, lényegük feltárása érdekében” (35.); 4. az összegző definíciók (például Camerarius); 5. az újabb jezsuita definíciók, melyek a filológiához kapcsolják az emblémát, s általában az aenigmákon belül helyezik el. Érdemes még felidéznünk a német tudós, Jöns definícióját is, amely szerint „az embléma próbálja meg utoljára spirituálisan megragadni a világot a maga totalitásában, egzegetikai módszerekkel”. A XVI. században Francis Bacon úgy látta, hogy az emblémák azért fontosak, mert az intellektuális fogalmakat képekre vezetik vissza, s ezek erőteljesebben hatnak a képzelőerőre és mélyebben megmaradnak az emlékezetben.

A harmadik fejezet az emblematika magyarországi irodalomelméleti recepcióját vizsgálja. Knapp Éva különbséget tesz alkotásra irányuló, illetve befogadásra irányuló hazai elméletek között. Az előzőhöz Zsámboky János és Lackner Kristóf tartoznak. Zsámboky elméletének alapja a csodálatkeltés esztétikája, s így fogalmaz: „Emblémában legyen éles-elméjűség, kellem és gazdag tartalom, magvas és komoly gondolatokra épüljön, s a kép konkrét, vagy legalább közös meggyőződésen alapuló valóságot ábrázoljon.” (61.) Lackner Kristóf *Florigeus*ának alapja Valeriano *Hieroglyphicája*, s számára az emblematika célja a megfejtésre történő ösztönzés.

A befogadásra irányuló elméletek között tartja számon a sok kiadást megért Antonius Vanossi *Idea Sapeintijét* (1725) és Bod Péternek *A Szentírás értelmére vezető magyar Leksikon-*

ját (1746). Mivel Bod Péter e munkáját volt módom a közelmúltban alaposan is tanulmányozni, itt némi székszissemnek kell hangot adni, hogy vajon csupán a szóhasználat okán lehetséges-e Bod Péter munkáját az emblémahagyomány elméletírói közé besorolni. Gyanítom, hogy Bod Péter egyáltalán nem ismerte azt az emblematicus hagyományt, amely Knapp Éva könyvének a tárgya, ő a bibliai szimbólumok kapcsán – valószínűleg holland kálvinista teológusoktól átvéve – használja a kifejezést, amikor megkülönbözteti az ún. „példázolásokat” vagy typosokat, illetve az ún. „ábrázolásokat” vagy emblémákat. Ez utóbbiak a Bibliában előforduló olyan természeti dolgok, amelyek lelki és mennyei dolgokra utalnak.

A negyedik fejezet a jezsuita emblémaoktatást vizsgálja, s rámutat, hogy a jezsuita oktatási rend akkor szilárdult meg, amikor a jezsuita emblémaelmélet a virágkorát élte. A könyvtártörténész Knapp Éva hatalmas anyagfeltáró munkáját dicséri ez a fejezet, amelyben kimutatja, hogy nyolc nagy jezsuita könyvtárban 885 emblematicus kiadvány található. Több rendházban megvolt Horapollo munkája, továbbá a *Tabula cebetis*, sőt protestáns szerzők, mint Johann Arndt és Johann Gerhard kiadásai is. Sem angol, sem – s ez kevésbé meglepő – profán erotikus anyagot tartalmazó emblémakönyvek nem voltak meg jezsuita könyvtárakban.

A könyv ötödik fejezete részletesen tárgyalja az emblémáskönyvek és emblematicus nyomtatványok tipológiáját, először is Zsámboky János *Emblemata*-ját, amelyet az antik mintákon tájékozódó manierista emblémaköltészet elmélkedő-moralizáló ágának első dokumentumaként tart számon. A szerző bemutatja a Hargittay Emil által is feltárt fejedelmi tükröket, a jezsuita elmélkedéseket és imádságos gyűjteményeket. A jezsuita szerzők közül a németalföldi Hermann Hugo *Pia Desideriája* (1624) és Benedictus van Haeften *Via regia crucisa* (1629) volt a legnépszerűbb, az utóbbit először Mikes Kelemen, majd a pálos Jenei Márton fordította magyarra a XVIII. században.

Itt tárgyalja a szerző a legjelentősebb protestáns (tulajdonképpen evangélikus) német pietista szerzők munkáit és azok fordításait: Johann Arndt később képekkel és prózai magyarázatokkal is kiadott *Igaz keresztényiségről* szóló munkáját, amit részleteiben Petrőczy Kata Szidónia fordított le, majd a Bél Mátyás által gondozott 1724-es nürnbergi magyar kiadást, ami emblematicus illusztrációkkal jelent meg. A magyar viszonylatban ugyancsak jelentős a másik evangélikus szerző Johann Gerhard 1606-os meditációs könyve, amely Inczédi József fordításában *Liliomok völgye* címen 1745 után nyolc kiadásban is megjelent.

A könyv hatodik fejezete az emblematicus költészet egy példáját Rimay János *Fortuna-Occasio* versét mutatja be. Akárcsak Lackner Kristóf emblematicájával, Rimay emblematicus munkásságával is Kovács József László foglalkozott először.

A hetedik fejezet az iskoladrámában előforduló emblematicus kifejezésmódot vizsgálja. Knapp Éva Albrecht Schöne 1968-as könyve alapján (*Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*) tárgyalja a dráma emblematicus szerkezetét: Ezek a 1. kétrészes stílusfigurák, 2. emblematicus szentenciák és stílusfordulatok, 3. a cselekményt értelmező kórusok, 4. drámai cselekményre vonatkozó díszletek: élőképek némajelenetek, 5. a megnevező, értelmező tagból álló kettős címadás. A barokk színház akár *theatrum emblematicum*-nak is tekinthető. Knapp Éva külön vizsgálja az emblematicus szót, az emblematicus szerep helyét a drámaszövegekben, feltárja e szerkezeteket Mindszenti Imre 1714-es vagy Székely István 1697-es drámájában. Magyarországon e szimbolikus és emblematicus motívumok igen kedveltek voltak az iskolai színjátszásban.

Számomra a könyv legizgalmasabb fejezete az, amelyik feltárja a prédikációs irodalomban az emblematikus eszközöket. Protestáns és jezsuita iskolákban egyaránt tanították, hogy miképpen lehet természeti képekkel Istenre, üdvtörténetre utalni. Katolikus szerzők számára nagy segítség volt Henricus Engelgrave emblematikus gyűjteménye. Knapp Éva rámutat, hogy miképpen jelentkeznek a prédikációkban a festés motívuma (az *ut pictura poesis* alkalmazása) például Baranyi Pál *Élet és halál képe* című munkájában, aki a bűnbánó embert a gránátalmához hasonlítja, mondván, nem szabad a magasba törekedni, hanem a szeretet cselekedeteivel az emberek felé kell fordulni. Az emblematikus kifejezések formái között tárgyalja a protoemblematikus kifejezéseket, illetve az emblematikus szerkezet hat típusát. Az előbbire példaként Pázmányt idézi, aki szerint az iránytűhöz hasonlatos az Isten által teremtetett emberi lélek: „Amelly vasacsakának egyik végét magneshez köszörülték, addig meg nem nyugszik, míg igyinesen északra nem fordul; mint a Compostban lányuk. A mi lelünk is Istentől eredet: isten az ő utolsó csélya: soha meg nem nyugszik, míg Istenben nem nyugszik.”

A könyv kilencedik fejezete a jezsuita szerzők emblematikus életrajzait tárgyalja, rámutatván, hogy a „*vita et miraculi*” programokat készítő szerzők mennyire hasznosították Bellarmino imago-elméletét (1586). A jezsuita emblemakönyveket egy amerikai jezsuita kutató, Richard Dimler vette számba. Az ő 1987-es listájához képest Knapp Éva még harminc százalékkal több kiadványt tudott azonosítani.

Az irodalmi, dramaturgiai, illetve a teológiai emblematika után az utolsó fejezetben Knapp Éva az emblematika művészettörténeti szerepét méltatja, amikor könyve utolsó fejezetében a legkorábbi magyar Mária-ciklust, a győri jezsuita rendház egyik lépcsőházának emblematikus freskóit mutatja be és elemzi. Részletesen ismerteti, hogy Jacob Masen elmélete miképpen hathatott az alkotókra.

Egyetértünk a könyv konklúziójában megfogalmazottakkal, hogy „Az emblematika a szimbolikus kifejezésmód egyik formája és a szinkretista gondolkodás kifejezője, s mint ilyen, jó lehetőségeket kínál az irodalom egy szeletének történeti és elméleti vizsgálatára, az összehasonlító és a magyar irodalomtörténeti szempontok összekapcsolására, s mindezek révén az adott időszakban végbement valóságos irodalmi termelés eddig kevésbé ismert sajátosságainak feltárására.” (277.)

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Knapp Éva több mint egy évtizedes feltáró-rendszerző munkájából mindnyájan sokat tanulhatunk. A monográfiának a hazai tudományban új csapást mérő értékét nem csökkenteni, ha röviden néhány kritikai észrevételnek is hangot adunk. Jegyzeteimben éppen papírra vettem, hogy a könyv módszerét tekintve túlságosan leíró, adatoló, s ezért néha száraznak tűnő megközelítése helyett az emblemak olvasását elősegítő, benső tartalmi értelmezésekre-elemzésekre, vagyis a történeti szempont helyett a hermeneutikai megközelítés érvényesítésére lenne inkább szükség. Tehát ezt éppen lejegyeztem magamnak, amikor az utolsó lapokhoz értem, amikor is maga a szerző sietett megerősíteni a kritikai észrevételemet, amikor ezt írta: „Világossá vált az is, hogy ma már nem elegendő a pusztán leíró megközelítés és a gyakran tisztázatlan szempontok alapján végzett bibliografizálás, s a legtöbb esetben igazolhatatlan az egyetlen jelentésrétegre korlátozott értelmezés. Új hermeneutikai megközelítésre van szükség, miközben állandóan szem előtt kell tartani, hogy az emblematika a vizsgált időszakban nemcsak tükrözője, hanem állandó alkotórésze is a kulturális és irodalmi fejlődésnek.” (277.) Örülök, hogy maga a szerző is felismerte, hogy a filológiai mélyfúrások után ilyen befogadás-orientált megközelítés tűnik kívánatosnak. Ehhez kapcsolódik még az az észrevételünk, hogy a hazai

emblematika klasszikusait: Zsámbokyt, Lacknert, Hajnalt bátrabban és bővebb terjedelemben kellene közel hozni a magyar olvasóhoz. Általános észrevételem továbbá, hogy a protestáns szerzők, a külföldiek és a hazaiak egyaránt háttérbe szorulnak a katolikusokhoz képest. Utolsó megjegyzésem a stílusra vonatkozik: elismerem, hogy a mindig szigorúan pontokba szedett tárgyalási forma tudományosan korrekt, azonban nem ez kedvez sem a narráció menetének, sem az olvasmányosság olvasói igényének.

Mindezek természetesen apró – emblematikusan szólva – kukacoskodó észrevételek egy olyan – a szerző szorgalma és tehetsége révén először bevetett és megművelt – talajon, ahol reménységünk szerint a szüretelés másoknak is kedvet csinál ahhoz, hogy ők is mihamarabb munkások legyenek az Úr szőlőjében.

(Historia Litteraria 14. Budapest, Universitas, 2003.)

FABINY TIBOR

Szenci Molnár Albert naplója Közzéteszi Szabó András

Szabó András már egyetemista kora óta predesztinálva van arra, hogy Szenci Molnár Albert *Naplóját* egyre tökéletesebb formában tegye hozzáférhetővé az érdeklődők számára. Szemináriumi dolgozat keretében való bemutatása, majd magyarra fordítása viszonylag gyors egymásutánban következett egymás után. Annak a korszaknak voltak a gyümölcsei, amikor a huszadik század hetvenes esztendeiben a régi magyar irodalmi kutatások az oktatásban és a kutatásban egyaránt előtérbe kerültek: tudományos diákköri találkozók ismertették meg egymással eredményeiket például a Keserű Bálint-iskola és a Tolnai Gábor vezette régi magyar irodalmi szakszeminárium tagjai. Segítettek, ötleteket adtak egymásnak, és együtt hallgatták végig azokat az ülészakokat, amelyeket az Irodalomtudományi Intézetben működő, Klaniczay Tibor vezette Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel közösen rendezett. Ezek sorában témánk szempontjából az egyik legfontosabb a *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz* című konferencia volt 1974-ben Sárospatakon. Két esztendővel később, 1976 Karácsonyán jelent meg a *Szenci Molnár Albert válogatott művei* című kiadvány a Magvető Kiadónál Tolnai Gábor fent említett szakszemináriuma résztvevőinek közreműködésével. E kiadvány számára készítette el Szabó András a *Napló* magyar fordítását Dézsi Lajos 1898-as latin nyelvű kiadása alapján. Akkor terjedelmesebb válogatás része volt, most viszont egyetlen témája az Universitas Könyvkiadó *Historia Litteraria* sorozatának. Megjelenését az teszi indokolttá, hogy a rendszerváltozásnak köszönhetően anyaországi kutatók számára is hozzáférhetővé és kutathatóvá vált az eredeti autográf kézirat a marosvásárhelyi Teleki Tékában. A körülmények ilyen szerencsés alakulása folytán Szabó András korábbi fordítását már nem a Dézsi által kiadott változat, hanem az eredeti kézirat alapján revideálhatta, sőt a latin szöveg újrakiadására is vállalkozott. Jelen kiadványt tekinthetjük a *Napló* kritikai kiadásának, jöllehet az – valószínűleg a magyar fordítás közreadása miatt – nem az Universitas Kiadó örvendetesen gyarapodó, magas színvonalú *Kritikai Kiadások* sorozatában jelent meg. A latin szöveget betűhű átírásban közli a sajtó alá rendező, lapalji jegyzetek kíséretében.